



## O'ZBEK XALQ MAQOLLARIDA GRADUONIMIYA HODISASINING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

*Buxoro davlat universiteti o'qituvchisi,  
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori  
To'xtayeva Dilafruz Ashurovna*

**Annotatsiya.** Maqolada o'zbek xalq maqollari tarkibidagi leksemalarning graduonimik munosabatlari tahlil qilinadi. Xususan, “Bilganing daryo bo‘lsa, bilmaganing dengiz”, “Toy mingan ot ham minar”, “Kunning g‘ami sahardan, yilning g‘ami bahordan”, “Kaptar bo‘lib tug‘ilgansan, qarg‘a bo‘lib o‘lma” maqollaridagi darajalanish munosabatlari semantik jihatdan tadqiq etiladi. Tadqiqot natijasida maqollarda hajm, vaqt, yosh hamda baholash semalari asosida shakllangan graduonimik qatorlar xalq tafakkurining obrazli ifodasini ta'minlashi aniqlandi.

**Kalit soʻzlar:** graduonimiya, semantik munosabat, leksema, maqol, darajalanish, paremiologiya, sema, leksikologiya.

## LEXICAL-SEMANTIC FEATURES OF THE PHENOMENON OF GRADUONYMY IN UZBEKISTAN FOLK PROVERBS

*Teacher of Bukhara State University,  
Doctor of Philosophy in Philology  
Tukhtayeva Dilafruz Ashurovna*

**Abstract.** The article analyzes the graduonymic relations of lexemes in Uzbek folk proverbs. In particular, the graduonymic relations in the proverbs “If you know a river, if you do not know a sea”, “A horse riding a pony will



also ride”, “The sorrow of the day comes from the dawn, the sorrow of the year comes from the spring”, “If you were born as a pigeon, do not die as a crow” are semantically studied. As a result of the research, it was found that the graduonymic series formed in proverbs based on the semantics of volume, time, age and evaluation provide a figurative expression of folk thinking.

**Keywords:** graduonymy, semantic relation, lexeme, proverb, gradation, paremiology, sema, lexicology.

Tilning lugʻaviy tizimida soʻzlar oʻrtasida turli semantik munosabatlar mavjud boʻlib, ulardan biri graduonimik munosabatdir. Graduonimiya (lot. gradus – daraja) bir semantik maydonga mansub birliklarning maʼlum belgi asosida darajalanishini ifodalaydi. Oʻzbek tilshunosligida graduonimiya masalalari sistem leksikologiya doirasida oʻrganilib, soʻzlar orasidagi nozik maʼno tafovutlarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xalq maqollari esa milliy tafakkur va til boyligining eng muhim qatlamlaridan biri boʻlib, ularda graduonimik munosabatlar badiiy-estetik vazifani bajaradi. Maqollarda darajalanish vositasida fikrning taʼsirchanligi, umumlashma xulosa va obrazlilik kuchaytiriladi.

Graduonimiya bir umumiy integral semaga ega boʻlgan, ammo differensial semalari bilan farqlanuvchi leksemalar oʻrtasidagi darajalanish munosabatidir. Masalan, “issiq – qaynoq”, “katta – ulkan”, “ariq – soy – daryo – dengiz” kabi qatorlarda maʼno birligi saqlangan holda intensivlik yoki miqdoriy farqlanish mavjud boʻladi.

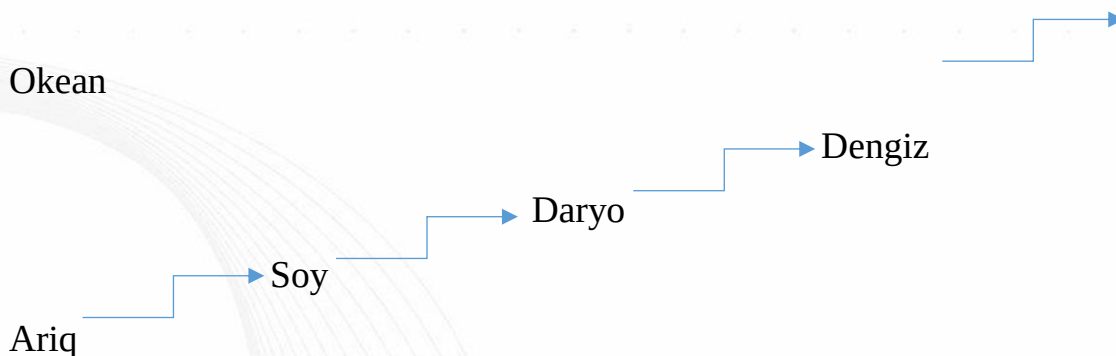
Maqollarda graduonimik birliklar koʻpincha quyidagi mezonlar asosida shakllanadi:

- 1) miqdor va hajm;
- 2) yosh va rivojlanish;
- 3) vaqt koʻlami;
- 4) baholash semalari;



5) kuch va intensivlik darajasi.

**“Bilganing daryo bo‘lsa, bilmaganing dengiz”** [4;35] maqolida graduonimik munosabat “daryo” va “dengiz” leksemalari o‘rtasida kuzatiladi. Graduonimik qator:

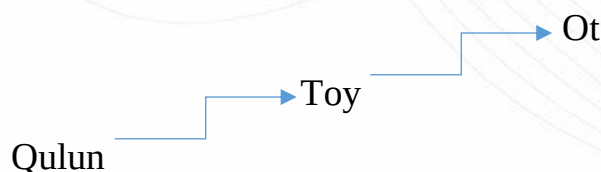


Bu qatorning integral semasi “suv havzasi” tushunchasi bo‘lsa, differensial semasi hajm va miqdor belgilaridir. Dengiz daryoga nisbatan kengroq, chuqurroq va ulkanroq obyekt sifatida tasavvur qilinadi.

Maqolda inson bilimining cheklanganligi aynan darajalanish orqali ifodalangan. Bilgan narsalar “daryo”ga qiyoslansa, bilmaganlari “dengiz”ga o‘xshatiladi. Natijada ma’no ta’sirchanligi kuchayib, kamtarlikka undovchi falsafiy xulosa yuzaga keladi.

**“Toy mingan ot ham minar” maqolida** [4;38] “toy” va “ot” leksemalari yosh va rivojlanish darajasi bo‘yicha darajalanadi.

Graduonimik qator:



Integral sema – “ot zotiga mansublik”, differensial sema esa yosh va jismoniy kamolotdir.

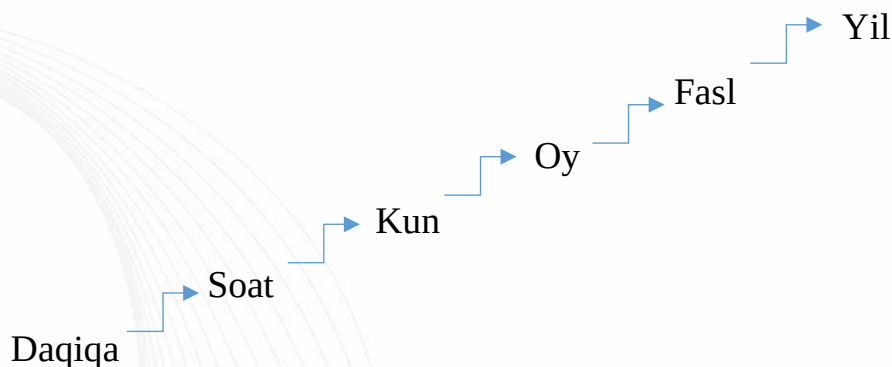
Toy hali to‘liq shakllanmagan hayvonni, ot esa yetilgan va tajribali hayvonni bildiradi. Darajalanish asosida tajriba va mahoratning vaqt davomida shakllanishi haqidagi xalqona hikmat ifodalangan.



Maqolda graduonimiya inson hayotidagi o'sish va kamolot g'oyasini badiiylashtirish vositasi sifatida xizmat qilmoqda.

**“Kunning g‘ami sahardan, yilning g‘ami bahordan”** [4;69] maqolida vaqt tushunchasi graduonimik qator hosil qiladi.

Graduonimik qator:



Bu qatorning integral semasi vaqt tushunchasi bo'lsa, differensial semasi davomiylik darajasidir.

“Kun” va “yil” leksemalari vaqt miqyosi jihatidan farqlanadi. Shu bilan birga, “sahar” kunning boshlanish nuqtasi, “bahor” esa yil davrining boshlanish bosqichi sifatida kelgan.

Maqolda vaqt birliklarining darajalanishi hayotiy tajriba bilan bog'lanib, har qanday natijaning muvaffaqiyatli boshlanishga bog'liqligi haqidagi xulosani yuzaga keltiradi.

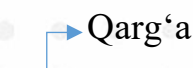
**“Kaptar bo‘lib tug‘ilgansan, qarg‘a bo‘lib o‘lma”** [4;72] maqolida graduonimiya baholovchi semalar asosida yuzaga kelgan.

Kaptar xalq tasavvurida tinchlik, poklik, ezgulik va sadoqat timsoli hisoblanadi.

Qarg‘a esa, salbiylik, badfe'llik, yoqimsizlik ramzi sifatida talqin qilinadi.

Bu yerda biologik darajalanish emas, balki aksiologik (baholovchi) darajalanish mavjud. Obrazlar insonning axloqiy fazilatlarini ifodalovchi ramziy birliklarga aylangan.

Shartli graduonimik qator:





Maqol insonni tug'ma ezgu fazilatlarini saqlab qolishga, ma'naviy tanazzuldan ehtiyot bo'lishga chaqiradi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'zbek xalq maqollarida graduonimiya turli semantik mezonlar asosida namoyon bo'ladi.

Jumladan:

“daryo – dengiz” juftligida hajm va miqdor darajalanishi;

“toy – ot” juftligida yosh va kamolot darajalanishi;

“kun – yil” birliklarida vaqt ko'lami darajalanishi;

“kaptar – qarg'a” obrazlarida baholovchi semalar darajalanishi kuzatiladi.

Maqollarda graduonimik munosabatlar fikrning obrazlilikini kuchaytiradi, mazmunning ta'sirchanligini oshiradi va xalqning hayotiy tajribasini ixcham shaklda ifodalashga xizmat qiladi. Shu bois graduonimiya o'zbek paremiologiyasining muhim semantik-stilistik vositalaridan biri hisoblanadi.

### **Foydalanilgan adabiyotlar:**

1. Hojiyev A. O'zbek tili semasiologiyasi. – Toshkent: O'qituvchi.
2. Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. – Toshkent.
3. Mirtojiev M. Hozirgi o'zbek adabiy tili leksikologiyasi. – Toshkent.
4. Shomaqsudov Sh., Shorahmedov Sh. Hikmatnoma. O'zbek maqollarining izohli lug'ati. – Toshkent.
5. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi.